

An Examination of Allameh Tabatabaei's Interpretive Perspective on Non-Literal Interpretations of the Quran

Mohammad Moradi¹ / Mohammad Ibrahim Baradaran²

1. Assistant Professor of Qur'anic Sciences, Quran and Hadith University, Qom, Iran.

Moradi.M@qhu.ac.ir

2. PhD Student in Quranic Studies, Quran and Hadith University, Tehran, Iran (Responsible author).

mahdimahdi6268@gmail.com

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>One fundamental issue in Qur'anic interpretation is discovering the intended meaning of the text. Some scholars believe in adhering to the apparent meaning, while others advocate for the interpretation or ta'wil of the text, and a third group believes in a combination of both. This article employs a descriptive-analytical method and utilizes exegetical resources from both Sunni and Shia interpretive traditions to highlight two major schools of thought in Qur'anic exegesis: ta'wil-oriented and literalist. It then explains the innovation of Allameh Tabatabaei, who considers adhering to the apparent meanings of words as the correct interpretation. Subsequently, the article examines and presents to those interested in exegetical issues, the roots of resorting to interpreting Qur'anic verses contrary to their apparent meaning, from the perspective of the author of Al-Mizan. By surveying Al-Mizan, this paper reflects on numerous instances of causes of this resort to non-literal interpretation, including grammatical ta'wil, which, from the perspective of the author of Al-Mizan, are all instances of subjective interpretation "tafseer bi'l-ray".</p>
<p>Received: 2024.03.27</p> <p>Accepted: 2024.07.21</p>	
<p>Keywords</p>	<p>Interpretation contrary to the apparent meaning, subjective interpretation, grammatical ta'wil, Al-Mizan, Mohammad Husayn Tabatabaei.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Moradi, M., Baradaran, M.I. (2024). An Examination of Allameh Tabatabaei's Interpretive Perspective on Non-Literal Interpretations of the Quran. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 15 (2), 185-203. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.137</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/15.58.137</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

This research explores Allameh Tabatabaei's views on non-literal interpretations of the Quran. Seeking Tabatabaei's perspective on interpreting the Quran beyond its apparent meaning, the study also examines why interpreters engage in such interpretations. Despite emphasizing the apparent meaning of words in *Al-Mizan*, a comprehensive look at this issue has been laked. A thorough review of the literature reveals no independent studies on this topic, and only a part of the article on the correct and incorrect methods of interpreting the Holy Quran from the viewpoint of Allameh Tabatabai by Seyyed Sadreddin Taheri relates to the current research.

Research method

The method employed in this research is descriptive-analytical, utilizing both Sunni and Shia interpretive sources to highlight the two major interpretive trends: allegorical and literalism interpretation. Tabatabaei's innovative approach to interpretation, which emphasizes the intended meaning behind the words, is also discussed.

Discussion (main body of the article)

Interpreters often interpret verses in ways that go beyond their apparent meanings, as demonstrated in *Al-Mizan* through almost comprehensive induction, which can be attributed to several factors. Tabatabaei considers the Quran as a cohesive text with an interconnected web of meanings, arguing that ignoring this interconnection leads to inconsistencies. Moreover, equating divine speech with human speech has led some interpreters to misinterpret certain Quranic verses, resulting in subjective interpretations. Certain interpreters, influenced by empiricism and focusing on the material world, is relied on empirical sciences, leading to the allegorical interpretation of non-material concepts in the Quran, denial of miracles, and extreme scientism.

Rationalism, when applied to matters beyond human comprehension, has led interpreters to avoid the literal meaning of verses that seem to imply God's need for something, in an attempt to preserve God's transcendence. Religious biases and the need to defend specific theological, jurisprudential, and methodological doctrines have also led to subjective interpretations. For instance, determinists have allegorically interpreted verses that clearly convey the concept of human free will. Similarly, Fakhr al-Din al-Razi, despite acknowledging the literal meaning of the verse about ablution, justified the practice of washing the feet based on hadiths, revealing underlying biases. One of the most significant factors contributing to non-literal interpretations is the reliance on fabricated hadiths and Israelite traditions. For example, some interpreters, citing Israelite traditions, have accused David of greed and lust when interpreting Quran 38:21-23.

The decision to interpret words like life, knowledge, power, speech, will, pleasure, anger, tablet, throne, and pen literally or allegorically depends on the basis of the interpreter's intended meaning behind the words. While the author of *Al-Mizan* argues that the intended meaning is the apparent meaning, other interpreters have resorted to metaphorical interpretations. Grammatical devices such as ellipsis, inversion, addition, and transposition, when used without sufficient evidence, can also lead to non-literal interpretations.

Theories

By interpreting the Quran with the Quran, the author of Al-Mizan has avoided going beyond its apparent meaning. However, other interpreters, by neglecting the interconnection of the Quran, equating divine speech with human speech, prioritizing experience and science, employing pure rationalism in explaining God's attributes, holding religious biases, and relying on fabricated hadiths, have resorted to non-literal interpretations.

References

- *The Holy Quran*
- *Nahj al-Balagha* (The Way of Eloquence). (1995). Compiled by Sharif Razi; Edited by Sobhi Saleh. Qom: Dar al-Hijrah. (In Arabic)
- Abu Hayyan, Muhammad ibn Yusuf. (2000). *Al-Bahr al-Mohit fi al-Tafsir* (The ocean in the Commentary). Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
- Ahmad al-Hamouz, Abdul Fattah. (1983). *The Grammatical Interpretation in the Holy Quran*. Riyadh: Al-Rushd Library. (In Arabic)
- Al-Alusi, Mahmud ibn Abdullah. (1995). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Quran al-Azim wa al-Sab' al-Mathani* (The spirit of meanings in the interpretation of the Great Quran and the seven repeated verses), (Ali Abdul Bari Atiya, Ed). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Al-Baghawi, Hussein ibn Mas'ud. (2000). *Ma'alim al-Tanzil* (Landmarks of Revelation). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Al-Baydhwani, Abdullah ibn Umar. (1997). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil* (The lights of revelation and the secrets of interpretation). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Al-Razi, Fakhr al-Din Muhammad ibn Umar. (2000). *Al-Tafsir al-Kabir / Mafatih al-Ghayb* (The great commentary / the Keys of unseen). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Al-Shanqiti, Muhammad Amin. (2006). *Adhwa' al-Bayan fi Izhah al-Quran bil-Quran* (Illuminations of the Expression in explaining the Quran by the Quran). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Al-Shawkani, Muhammad. (1995). **Fath al-Qadir* (The Victory of the Most Powerful). Damascus: Dar Ibn Kathir. (In Arabic)
- Al-Soyuti, Jalal al-Din. (1985). *Al-Durr al-Manthur fi al-Tafsir bil-Ma'thur* (The scattered pearl in the interpretation based on narration). Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. (In Arabic)
- Al-Zamakhshari, Mahmud ibn O'mar. (1988). *Al-Kashaf 'an Haqiq Ghawamidh al-Tanzil wa oyun al-aqavil fi wujuh al-ta'wil* (The Discoverer of the truths of ambiguities of the revelations and the springs of sayings in the aspects of interpretation) Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi. (In Arabic)
- Esfahani, Abu Muslim et al. (n.d.). *Mawsu'ah Tafaseer al-Mo'tazelah* (Encyclopedia of Mu'tazilite interpretations). Beirut: Tafasir al-Mu'tazilah Institute. (In Arabic)
- As'adi, Mohammad Seyyed Mahmoud Tayyeb Hosseini. (2013). *Paschuheshi dar Mohkam wa Motashabeh* (A Research on the Clear and Ambiguous Verses)*. Qom: Research Institute of Hawzah and University. (In Persian)
- Diyari, Mohammad Taqi (2004). *Paschuheshi dar Esra'iliat in Tafaseer Qoran* (A study on Israelite in Qur'an interpretations). Tehran: Sohrevardi. (In Arabic)

- Fardhi, Mohammad Baqir. (2019). Naqd wa Barresi Dhaher Geraei dar Fahme Qoran (Critique and Analysis of Literalism in Understanding the Quran). Qom: International Center for Translation and Publication of al-Mustafa. (In Persian)
- Khaffaji, Ahmad ibn Muhammad. (1997). Hashiyah al-Shihab al-Mosamma 'Inayah al-Qadhi wa Kifayah al-Radhi 'ala Tafsir al-Baydhawi (Marginal notes on al-Shihab named as E'nayah al-Qadhi and Kefayah al-Radhi on Baydawi's Commentary). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Hae'ri Tehrani, Ali. (1959). Moqtadhayat al-Durar (The needed pearls)*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Ibn Abi Zamanin, Muhammad ibn Abdullah. (2004). Tafsir Ibn Abi Zamanin (Interpretation of Ibn Abi Zamanin). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Ibn Kathir, Ismail ibn Umar. (1998). Tafsir al-Qur'an al-Azim (The interpretation of the Great Quran), (Muhammad Hussein Shams al-Din, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Redhaei Esfahani Mohammad Ali. (2010). Manteq Tafaseer Qoran (Logic of Understanding the Quran). Qom: International Center for Translation and Publication of al-Mustafa. (In Persian)
- Khateeb Sharini, Muhammad ibn Ahmad. (2005). Al-Siraj al-Munir (The luminous Lamp)*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Nasser, and colleagues (1992). Tafsir Nemuneh (Exemplary Commentary). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Persian)
- Matoridi, Mohammad ibn Muhammad (1906). Ta'vilat Ahl al-Sunnah (The Interpretations of the People of Sunnah). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Ma'rifat, Mohammad Hadi (2016 AD). Tafseer wa Mofasseran (Interpretation and Interpreters) translated by Ali Nasiry and Ali Khayyat. Qom: Al-Tamhid. (In Persian)
- Meidani, Abdul Rahman Hassan Habanka. (No date). Ma'arij al-Fikr wa Daqa'iq al-Tadabbur (The Ascent of Thought and the Subtleties of Contemplation). Damascus: Dar al-Qalam. (In Arabic)
- Qadhi Abd al-Jabbar (1904 AD). Motashabeh al-Qoran (The Ambiguous Verses of the Quran). Cairo: Dar al-Torath Library. (In Arabic)
- Qaemini, Alireza (2014 AD). Biolooschi Nass (The Biology of Text). Tehran: Research Institute for Culture and Islamic Thought. (In Persian)
- Qortobi, Mohammad ibn Ahmad (1945 AD). Al-Jami' li Ahkam al-Quran (The Comprehensive Rulings of the Quran). Tehran: Naser Khosro. (In Arabic)
- Sa'adatnia Reza. (2011). Hasti wa Chisti Eblis ba Negahi be A'ra' Hokmi wa E'rfani (The Nature and Essence of Devil with a Look at Philosophical and Mystical Views). Tehran: Faculty of Quranic Sciences and Arts. (In Persian)
- Rashid Reza, Muhammad. (1990). Al-Manar (the Source of Light). Cairo: General Egyptian Assembly for the Book. (In Arabic)
- Sadeqi Tehrani, Muhammad (2013). Al-Furqan fi Tafsir al-Quran bil-Quran wa al-Sunnah (The Criterion in Interpreting the Quran by the Quran and Sunnah). Beirut: Al-Amirah. (In Arabic)
- Sa'di Roshan, Mohammad Baqir. (2010). Tahlile Zabane Qoran wa Raweshshenasi Fahme An (Analysis of the Language of the Quran and Methodology of Its Understanding). Qom: Research Institute of Hawzah and University.

- Sajedi, Abolfazl. (2013). Zabane Qoran ba Negahi be Chaleshhaye Kalami Tafseer (The Language of the Quran with a Look at Theological Challenges in Interpretation). Tehran: Samt. (In Persian)
- Sha'rawy, Muhammad Mutawalli (1991). Tafsir Sha'rawy (Sha'rawy's Interpretation). Beirut: Akhbar al-Yawm, Books and Libraries Department. (In Arabic)
- Shanqiti, Muhammad Amin (2007 AD). Adhwa al-Bayan fi Idhah al-Quran bil-Quran (Lights of Explanation in Clarifying the Quran with the Quran). Beirut: Dar al-Kutub al-E'Imiyah. (In Arabic)
- Shobbar, Abdullah (1987). Al-Jawhar al-Thamin fi Tafsir al-Kitab al-Mubin (The Precious Jewel in the Interpretation of the Clear Book). Kuwait: Al-Alfayn Library Company. (In Arabic)
- Siddiq Hasan Khan, Muhammad Siddiq (2000). Fath al-Bayan fi Maqasid al-Quran (Opening Explanation in the Purposes of the Quran). by marginal notes of Ibrahim Shams al-Din. Beirut: Dar al-Kutub al-E'Imiyah. (In Arabic)
- Tabatabai, Seyed Muhammad Hussein. (2009). Barresihaye Eslami (Islamic Examinings). Qom: Bustan-e Ketab. (In Persian)
- Tabatabaei, Seyed Muhammad Hussein (1990). Al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Criterion in the Interpretation of the Quran). Beirut: Al-A'lami Foundation. (In Arabic)
- Tabrisi, Fazl ibn Hasan. (1993). Majma' al-Bayan fi O'lum al-Quran (Cillection of Expression in the Sciences of Quran). Tehran: Naser Khosro. (In Arabic)
- Taheri, Seyyed Sadr al-Din (2011). Raveshhaye Dorost wa Nadoroste Tafseere Qoran Karim az zare A'llamah Tabatabaei (Correct and Incorrect Methods of Interpreting the Noble Quran According to Allameh Tabatabaei. Siraj al-Munir, Issue 3 (4), pp. 25-44. (In Persian)
- Tusi, Ali ibn Hsayn. (2012). Nafais al-Ta'wil (the Preciouses of Interpretation). Beirut: Al-Alami Institute. (In Arabic)

البحث في رؤية العلامة الطباطبائي التفسيرية في حمل القرآن علي خلاف الظاهر

محمد مرادي^١ / محمد ابراهيم برادران^٢

١. استاذ مساعد في قسم علوم القرآن، جامعة القرآن و الحديث، طهران، ايران.

moradi215@yahoo.com

٢. طالب دكتوراه في قسم علوم القرآن، جامعة القرآن و الحديث، طهران، ايران. (الكاتب المسؤول).

mahdimahdi6268@gmail.com

ملخص البحث	معلومات المادة
<p>إحدى القضايا الأساسية في مجال تفسير كلام الله هي كيفية الكشف عن مقصود النص. لقد اختلفت الآراء حول هذا الموضوع؛ فمنهم من يعتمد التمسك بظاهر النص، ومنهم من يلجأ إلى تأويله، وآخرون يجمعون بين الظاهر والتأويل. يهدف هذه التحقيق، بمنهج وصفي - تحليلي، إلى دراسة الاتجاهين الرئيسيين في تفسير القرآن الكريم، وهما الظاهرية والتأويلية، وذلك من خلال الاستناد إلى المصادر التفسيرية لكلا التيارين السني والشيعة و إبداع العلامة الطباطبائي، الذي يرى أن التفسير الصحيح يمكن في التمسك بظواهر الألفاظ واستنادها، مع دراسة جذور ميل بعض المفسرين إلى حمل الآيات القرآنية على خلاف ظاهرها، من وجهة نظر صاحب تفسير الميزان. و يعرض البحث من خلال استقراء تفسير الميزان، مجموعة من الأسباب والدوافع وراء الميل إلى التفسير بخلاف الظاهر، مثل التأويل النحوي، الذي يعده صاحب الميزان من أبرز أمثلة التفسير بالرأي.</p>	<p>نوع المقال: بحث</p> <p>تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٩/١٦</p> <p>تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠١/١٥</p>
<p>حمل النص على خلاف الظاهر، التفسير بالرأي، التأويل النحوي، تفسير الميزان، السيد محمد حسين الطباطبائي.</p>	<p>الألفاظ المفتاحية</p>
<p>مرادي ، محمد و محمد ابراهيم برادران (١٤٤٥). البحث في رؤية العلامة الطباطبائي التفسيرية في حمل القرآن على خلاف الظاهر. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٢)، ٢٠٣ - ١٨٥. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.137</p>	<p>الاقتراس:</p>
<p>https://doi.org/10.22034/15.58.137</p>	<p>رمز DOI:</p>
<p>جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.</p>	<p>الناشر:</p>

بررسی دیدگاه تفسیری علامه طباطبایی در خصوص حمل قرآن بر خلاف ظاهر

محمد مرادی^۱ / محمد ابراهیم برادران^۲

۱. استادیار گروه علوم قرآنی، دانشگاه قرآن و حدیث، تهران، ایران.

moradi215@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

mahdimahdi6268@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۲۰۳ - ۱۸۵)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۰۸</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱</p>	<p>یکی از مسئله‌های بنیادین حوزه تفسیر کلام خدا، چگونگی کشف منظور متن است. گروهی برای آن، تمسک به ظاهر و گروهی دیگر تأویل متن و گروهی تلفیق آن دو را راهکار می‌دانند. مقاله حاضر کوشیده است تا به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع تفسیری دو طیف تفسیری سنی و شیعی، نخست به دو تفکر عمده در تفسیر قرآن؛ یعنی تأویل‌گرایی و ظاهر‌گرایی اشاره نماید و ابتکار علامه طباطبایی را که تفسیر درست را تمسک و استناد به ظواهر الفاظ می‌داند تبیین نماید، و در پی آن، ریشه‌های روآوری مفسران به حمل آیات قرآن بر خلاف ظاهر از دیدگاه نگارنده <i>المیزان</i> بررسی و در معرض دید علاقه‌مندان به مباحث تفسیری قرار دهد. این نوشته با استقراء در تفسیر <i>المیزان</i>، موارد متعددی از ریشه‌ها و علل این روآوری به خلاف ظاهر، از جمله: تأویل نحوی را بازتاب داده، که از دیدگاه نویسنده <i>المیزان</i>، همه از مصادیق تفسیر به رأی است.</p>
واژگان کلیدی	حمل کلام بر خلاف ظاهر، تفسیر به رأی، تأویل نحوی، تفسیر المیزان، سید محمد حسین طباطبائی.
استناد:	مرادی، محمد و محمد ابراهیم برادران (۱۴۰۳). بررسی دیدگاه تفسیری علامه طباطبایی در خصوص حمل قرآن بر خلاف ظاهر. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۵ (۲)، ۲۰۳ - ۱۸۵. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.137
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/15.58.137
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

درآمد

از مباحث پر دامنه و چالشی در تفسیر قرآن مجید، چگونگی راه یافتن به واقع معناست. واقعیت تفسیرهای موجود با همه تنوع و فراوانی آن، نشان می‌دهد که مفسران، راهکارهای گوناگونی را پیشه کرده‌اند که معنای متن را کشف کنند؛ از این‌رو برخی آن را حفظ ظاهر و برخی غور در باطن و عبور از ظاهر دانسته‌اند. برخی اندیشمندان قرآنی از جمله طبری (۳۱۰ق)،^۱ ابومسلم اصفهانی (۳۲۲ق)،^۲ قاضی عبدالجبار (۴۱۵ق)،^۳ سید مرتضی علم‌الهدی (۴۳۶ق)^۴ و فخر رازی (۶۰۶ق)،^۵ حمل کلام برخلاف ظاهر را در جاهایی، از بایسته‌های تفسیر می‌دانند. در مقابل، کسانی هم هستند که هرگونه حمل کلام برخلاف ظاهر را نه راه رسیدن به واقع معنا، که بدعت می‌دانند. ابن تیمیه (۷۲۸ق) از شخصیت‌های مهم این جریان است که بر جمود بر ظاهر پافشاری می‌کند.^۶ ظاهرگرایی ابن تیمیه او را به اثبات صفاتی چون ید، وجه، عین، استوای بر عرش به همان معنای ظاهری سوق داده است؛^۷ چنان‌که او از زمره منکران مجاز در قرآن هم هست.^۸ ابن قیّم جوزیه (۷۵۱ق) شاگرد ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب (۱۲۰۶ق) و محمد امین شنقیطی (۱۴۱۵ق) از دیگر شخصیت‌های این اندیشه هستند؛^۹ کسانی که در یک کلام، به جریان سلفی‌ها تعلق دارند.

می‌توان گفت که علامه طباطبایی میان دو راه جمود بر ظاهر و روی آوردن به تأویل، راه سوم را انتخاب کرده و با تکیه بر وضع الفاظ برای روح معنا، به حمل کلام بر ظاهر تأکید می‌کند و مواردی مانند: صفات خدا، که حملشان بر معنای متعارف رایج، أحياناً مطابق با واقعیت معنا نمی‌شود، معنای حقیقی ارائه می‌دهد^{۱۰} و با استفاده از قواعد اصولی و حجیت ظواهر الفاظ، همه گونه‌های تأویل از جمله مجاز را بر ظاهر کلام حمل می‌کند.^{۱۱}

۱. طبری، جامع البیان، ج ۸، ص ۱۷۲.

۲. ابومسلم اصفهانی، موسوعة تفاسیر المعتزله، ج ۳، ص ۴۳.

۳. قاضی، متشابه القرآن، ص ۲۲۸.

۴. علم‌الهدی، نفائس التأویل، ج ۱، ص ۶۵.

۵. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۵، ص ۳۵۸.

۶. فرضی، نقد و بررسی ظاهرگرایی در فهم قرآن، ص ۴۳.

۷. اسعدی و طیب حسینی، پژوهشی در محکم و متشابه، ص ۱۹۸.

۸. فرضی، نقد و بررسی ظاهرگرایی در فهم قرآن، ص ۲۵۶.

۹. همان، ص ۴۴.

۱۰. طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۱۰۶.

۱۱. همان، ج ۶، ص ۳۸۷.

نویسنده **المیزان** در تفسیر خود بارها تصریح کرده که در قرآن هیچ آیه‌ای نیست که برخلاف ظاهر آن قصد شده باشد و هیچ مجوزی برای حمل آیه به معنایی خلاف ظاهر آن وجود ندارد: «لیس فی القرآن آیه أريد فيها ما يخالف ظاهرها».^۱

وی اساسی‌ترین اشکال تفسیرهای سلف و حتی برخی معاصران را حمل کلام بر خلاف ظاهر می‌داند و مدعی است که با روش تفسیر قرآن با قرآن توانسته است از تطبیق و حمل کلام بر خلاف ظاهر مصون بماند. این مفسر بر آن است که تفسیر قرآن با قرآن، بدون تدبر در قرآن کریم میسر نیست؛ تدبر از منظر ایشان به معنای رسیدن به معنای آیه با استمداد از سیاق و قرائن متصل و منفصل بوده و در تدبر، باید آیات پیش و پس و آیات مربوط به آیه مورد تدبر لحاظ شود.^۲ او بر آن است که تفسیر بدون تدبر، تفسیری با روش نادرست بوده و تفسیر به رأی^۳ و حمل کلام برخلاف ظاهر می‌باشد.

با اینکه تأکید بر معنای ظاهری الفاظ، از اساسی‌ترین مباحث تفسیر **المیزان** است، اما تاکنون نگاهی دقیق و همه‌جانبه به آن نشده است. مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی، هیچ اثر مستقلی در این باره نشان نمی‌دهند و تنها قسمتی از مقاله روش‌های درست و نادرست تفسیر قرآن کریم از نظر علامه طباطبایی از سید صدرالدین طاهری در ارتباط با پژوهش حاضر می‌باشد؛ زیرا هر تفسیر نادرستی حمل قرآن بر خلاف ظاهر و تفسیر به رأی می‌باشد. نویسنده در قسمتی از آن با الهام از مقدمه تفسیر **المیزان**، سیر تاریخی ورود انحراف به تفسیر را بررسی کرده و می‌نویسد: نخست با مشرف شدن برخی علمای یهود به اسلام، روایاتی در باب قصه‌ها وارد تفسیر شد. سپس با فتح ممالک تازه در زمان خلفا در اثر اختلاط مسلمانان با مردم آن مناطق، مباحث کلامی شیوع یافت و فلسفه یونان نیز به عربی ترجمه شد و همزمان با شیوع فلسفه، تصوف انتشار یافت، از طرفی گروهی از اهل حدیث به تعبد محض بر ظاهر الفاظ اصرار ورزیدند، امروزه برخی با علم‌گرایی افراطی به تاویل امور غیبی پرداخته‌اند که وجه مشترک همه این مفسران، روی آوردن از تفسیر به تطبیق و تحمیل آراء بر قرآن می‌باشد که از قبیل تفسیر به رأی و تفسیرهای نادرست است.^۴

۱. طباطبایی، **المیزان**، ج ۳، ص ۳۸ و ۴۸، ضمن بحث ۳، ما معنی التاویل؛ همان، ج ۱۴، ص ۱۴۴.

۲. طباطبایی، **المیزان**، ج ۶، ص ۳۹۰ - ۳۸۸ و ج ۳، ص ۷۸.

۳. «تفسیر به رأی» را عموماً، نسبت دادن معنایی به آیه می‌دانند که مفسر به منظور اثبات یا تأیید نظر خود آن را بیان می‌کند. (معرفت، **تفسیر و مفسران**، ج ۱، ص ۷۱). در دیدگاه علامه طباطبایی، تفسیر به رأی، ناظر به روش کشف معنا است؛ نه خود معنا. تفسیر به رأی، روشی در تفسیر است؛ تا جایی که اگر مفسر با چنان روشی به نتیجه‌ای درست هم برسد، محکوم است؛ زیرا مفسر بدون داشتن حجتی، مطلبی را به خدا نسبت داده است. (طباطبایی، **المیزان**، ج ۳، ص ۷۸)

۴. طاهری، «روش‌های درست و نادرست تفسیر قرآن کریم از نظر علامه طباطبایی»، **سراج منیر**، ص ۴۹ - ۲۵.

مقاله فوق بیشتر جنبه کلی‌گویی دارد و در مقام ارائه مصادیق نیست. در پژوهش حاضر، سعی بر آن است همه ریشه‌های حمل کلام بر خلاف ظاهر از سوی مفسران از نظر علامه طباطبایی با ارائه مصادیق بررسی شود.

این مفسر، در مقدمه تفسیر *المیزان* روش‌های تفسیری را به دو روش تفسیری سلف و معاصر تقسیم می‌کند و اشکال‌های روش تفسیری سلفیان را که از سوی اهل حدیث، متکلمان، فیلسوفان و صوفیان صورت گرفته، معرفی می‌کند^۱ و از تطبیق سخن می‌گوید؛ یعنی اینکه مفسر پیشاپیش نظری را انتخاب نموده و سپس آیات مخالف آن را بر خلاف ظاهر و تأویل حمل کند. در دیدگاه ایشان، برخی مفسران معاصر با اینکه روش تفسیری مفسران سلف را تطبیق خوانده‌اند، خود در تطبیق غوطه‌ور شده‌اند؛ چرا که با تأثر از فلسفه غرب و پوزیتیویسم، نظریه‌های علوم تجربی را مسلم فرض کرده و قرآن را مطابق آنها تفسیر کرده‌اند. نویسنده *المیزان*، می‌نویسد که در همه این روش‌ها، نتایج مباحث علمی و فلسفی و غیره که خارج از مدلول آیات هستند، به آیات تحمیل گردیده و برخی حقیقت‌های قرآن به مجاز و تنزیل تعدادی از آیات به تأویل تبدیل می‌شود. از آنجایی که مجاز و تأویل حمل کلام برخلاف ظاهر می‌باشد، نویسنده *المیزان* اذعان می‌کند که با روش تفسیری او، با تدبیر در آیات، از این خطا مصون مانده و در تفسیرش خلاف ظاهری را مرتکب نشده است.^۲

شایان ذکر است به‌جهت اینکه تحمیل و تطبیق پیش‌داوری‌های مفسر بر آیات قرآن، روشی غلط در تفسیر است و در دیدگاه نگارنده *المیزان* تفسیر به رأی ناظر به طریق کشف معنا بوده، بنابراین، تحمیل، تطبیق و تفسیر به رأی به شمار می‌آید.

ریشه‌ها و علل روی آوردن به حمل قرآن برخلاف ظاهر

روی آوردن مفسران در تفسیر آیات به حمل کلام بر خلاف ظاهر، می‌تواند علت‌های مختلفی داشته باشد. این علت‌ها یا دلایل، که از همه تفسیر *المیزان* با استقرای تقریباً کامل گردآوری شده، به این شرح است:

۱. نادیده گرفتن وحدت شبکه‌ای قرآن کریم

علامه طباطبایی ویژگی قرآن کریم را همبستگی متن و داشتن شبکه معنایی می‌داند و بر آن است که این شبکه معنایی در تفسیر قرآن مجید دخیل است و بدون توجه به چنین شبکه‌ای، کشف منظور، با

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۳، ص ۸۳ - ۷۸.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۱.

خلل بزرگی مواجه است و به درستی معلوم نیست که معنای به دست آمده، دقیقاً منظور قرآن باشد. این مؤلف، یکی از مهم‌ترین علل روی‌آوری مفسران به تأویل خلاف ظاهر را عدم تدبیر در آیات قرآن بر می‌شمارد. اساسی‌ترین کاری که افزون بر به کار بردن قواعد جاری و ابزارهای متعارف در فهم سخن انسان‌ها باید برای فهم آیات قرآن کریم به آن اهمیت ویژه داد، این است که تمام آیات مرتبط، جمع‌آوری شده و کنار هم دیده شود و در آنها تدبیر گردد؛ چرا که بدون این روش، آیات قرآن با همدیگر ناسازگاری خواهند داشت و برای رفع این ناسازگاری، ناچار باید به تأویل و حمل کلام برخلاف ظاهر روی آورد و این همان تفسیر به رأی است؛^۱ به دیگر سخن، آیات قرآن ناظر به همدیگرند و تعدادی از آنها برای بیان یک مقصود به کار رفته‌اند و به مناسبت‌های گوناگون در جاهای مختلف قرآن آمده‌اند و باید در کنار هم دیده شوند تا آن شبکه، کشف گردد؛ برای نمونه، این مفسر ضمن بحث از مراتب عفو می‌نویسد:

غفلت برخی مفسران و متکلمان از قرائن مقامی و کلامی متصل و منفصل و اکتفا به فهم عمومی، منجر به ابداع تأویل به معنای به کار بردن لفظ و کلام در غیر معنای وضعی خودش شده است و هر آیه‌ای که به تصور آنان، مخالف با مذهب خاص خودشان باشد، تأویل کرده‌اند و در نتیجه، قرآن را به شکل جملات جداگانه قطعه قطعه کرده و هر جمله آن را به گونه‌ای معنا می‌کنند که فرد عامی از کلام فرد همسان خود می‌فهمد و آیات قرآن را بدون هیچ گونه تدبیری حتی به مقدار رجوع به قبل یا بعد و تنها با لحاظ آیه مورد بحث، به طور مستقل تفسیر می‌کنند.^۲

ایشان همچنین در موضوع گزاره‌های قرآن کریم درباره پیامبران نیز همین موضع را دارد و بر آن است که به جهت تدبیر نکردن در مجموعه آیه‌های قرآن مرتبط به آیه حاوی گزارشی از عملکرد یک پیامبر، در تفاسیر مطرح شده است. از جمله:

الف) برخی مفسران در تفسیر آیه ۱۲۱ سوره طه، آدم و حوا را گناهکار معرفی کرده و بر آن است که ابلیس پیوسته آدم و حوا را به مرحله استدراج رساند و آن دو را به خوردن درخت نهی شده واداشت، تا آنکه آنها را با اراده خودشان در معصیت افکند. آنگاه عبارت «عَصَى آدَمُ رَبَّهُ» را این گونه معنا کرده‌اند که آدم نهی پروردگارش از خوردن از آن درخت را، مخالفت کرده و از اطاعت او خارج شده و به جهت مخالفت امر خدا، او را عاصی و گناهکار و گمراه شمرده است.^۳

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۳، ص ۸۳ - ۷۸.

۲. همان، ج ۶، ص ۳۶۸.

۳. میدانی، *معارج الفکر و دقائق التفکر*، ج ۸، ص ۳۵۳.

ب) برخی نیز با استناد به آیه «وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٍ وَهَمَّ بِهَا»^۱ بر این عقیده شده‌اند که قصد یوسف مانند قصد زلیخا بود.^۲

ج) برخی دیگر ضمیر «ه» در «فَأَنسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ»^۳ را به یوسف برگردانده و این‌گونه معنا کرده‌اند که شیطان ذکر خدا را از خاطر یوسف بُرد و او از غیر خدا طلب گشایش کرد و از مخلوق استعانت جست.^۴

د) سخنان ناروایی دایر بر عاشق شدن پیامبر اسلام به همسر پسرخوانده‌اش زید، زینب دختر جحش در ضمن تفسیر آیه ۳۷ سوره احزاب^۵ ذکر کرده‌اند، نیز در تفسیر آیه ۲ سوره فتح گناهی را به پیامبر نسبت داده‌اند؛^۶ از این‌رو این مفسر، علت گناهکار دانستن پیامبر اکرم (ص) را که مفسرانی در تفسیر آیه ۲ سوره فتح ذکر کرده‌اند، تدبر نکردن در آیه ۱ سوره فتح دانسته است.^۷ همچنین نسبت گناه دادن به پیامبر در تفسیر آیه ۴۳ سوره توبه، مورد دیگری است که مفسرانی بدون تدبر مرتکب آن شده‌اند؛ چنان‌که زمخشری می‌نویسد: «عَفَا اللَّهُ عَنْكَ»^۸ یعنی خطا کردی و چه کار بدی کردی.^۹ علامه طباطبایی در پاسخ به این خطاهای تفسیری می‌نویسد:

با تدبر در آیاتی که واژه‌های ذنب و خطا و عفو و مغفرت به‌کاررفته و نیز آیاتی که پیامبران را مخلص و برگزیدگان از جانب خدا به‌شمار می‌آورد، به‌وضوح پیداست که «ذنب» و «مغفرت» به‌معنای مصطلح عرفی، مخالفت با تکلیف مولوی و قبول توبه و غفران از جانب خدا نیست؛ بلکه مراد از «ذنب» اندک توجه پیامبران به خودشان و یا به مشتهیات نفس است که باعث ایجاد حجاب‌هایی بر قلب آنها می‌شود، و آنها را از توجه تام به پروردگارشان باز می‌دارد، و مراد از «عفو» و «غفران» خدا نسبت به پیامبران، متنعم کردن به نعمت قرب و راه دادن به حضور در ساحت قدس و برطرف کردن حجاب‌ها از قلوب آنها است.^{۱۰}

۱. یوسف / ۲۴.

۲. بغوی، تفسیر البغوی، ج ۲، ص ۴۸۴.

۳. یوسف / ۴۲.

۴. ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۴، ص ۳۳۵.

۵. ابن ابی‌زمین، تفسیر ابن ابی‌زمین، ج ۲، ص ۱۶۶؛ سمرقندی، تفسیر السمرقندی، ج ۳، ص ۶۲.

۶. صدیق حسن خان، فتح البیان، ج ۶، ص ۳۴۳.

۷. طباطبایی، المیزان، ج ۶، ص ۳۸۸.

۸. توبه / ۴۳.

۹. زمخشری، تفسیر الکشاف عن حقائق التنزیل، ج ۲، ص ۲۷۴.

۱۰. طباطبایی، المیزان، ج ۶، ص ۲۳۹.

۲. همسان‌پنداری کلام خدا با کلام بشر

کاربرد مفردها و جمله‌ها و شبه‌جمله‌های معمولی و رایج در قرآن، ای بسا این گمان را به وجود آورده باشد که قرآن همسان سخنان معمولی مردم است؛ درحالی‌که هر چند قرآن از زبان و ادبیان رایج مردم دوران نزول بهره برده؛ اما از جهاتی تفاوت بنیادین با آن دارد. کلام خدا را شبیه کلام بشر دیدن، باعث شده است که کسانی آیاتی از قرآن را با همان گمان، به معنای خلاف ظاهر حمل نمایند و گرفتار تفسیر به رأی شوند.^۱ تفاوت بنیادین کلام خدا با کلام بشر از دیدگاه علامه طباطبایی در این است که اولاً، در قرآن هیچ‌گونه تسامح و تساهلی در گفتار وجود ندارد و ثانیاً، عاری از اسلوب محاوره‌ای عامیانه است.^۲ قرآن هر چند در بلاغت خود مسلک نوظهوری ابداع نکرده و در استعمال الفاظ و ترکیب جمله‌ها و قرار دادن هر لفظی در مقابل معانی‌اش، روش جدیدی اختراع ننموده و از این جهت با سخنان متعارف یکی است، اما با همان بیان، اسلوبی نوین پدید آورده است. انسان‌ها سخن خود را بر اساس فهم و درک خود از معنایی بنا می‌کنند که با فطرت انسانی از زندگی اجتماعی خود به دست آورده‌اند و دستاوردش حکم به قیاس است و در آن، سهل‌انگاری ذهنی در بیان کلمات و القای معنا وجود دارد. برای نمونه، به جای «غالب» لفظ دائم و واژه «نیست» را به جای کمیاب به کار می‌برد، ولی کلام خدا، خالی از این نقصان است؛ از این رو است که گفته است: «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ * وَمَا هُوَ بِأَهْزَلٍ».^۳

علامه طباطبایی در ضمن تفسیر آیه: «وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ»^۴ در پاسخ به این نظریه که قائل است مراد از درخت ملعون، لعن خورندگان آن است؛ یعنی به طور مجاز اسناد و برای مبالغه به خود درخت اسناد داده شده است،^۵ می‌نویسد: «این اسلوب هر چند در محاورات عموم مردم دیده می‌شود که برای مبالغه در دشنام‌گویی، همه افراد وابسته به او را دشنام می‌دهند، ولی آنچه در محاورات عامیانه است، در قرآن راه نیافته تا بتوان آیات قرآن را طبق آن معنا نمود. از این رو از ادب قرآن به دور است که نسبت لعن به درختی بدهیم که انسان‌های بد از میوه‌اش خورده‌اند»^۶ بنابراین در آیه باید کلام را به ظاهرش حمل کرد، نه به مجاز و خلاف ظاهر؛ چرا که تا زمان امکان حمل بر کلام بر حقیقت، حمل آن بر مجاز روا نیست.^۷

۱. همان، ج ۳، ص ۷۸

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۵، ص ۵۴ و ۴۱۷ ضمن تفسیر آیه ۵۴ سوره مائده.

۳. طارق / ۱۴ - ۱۳.

۴. اسرا / ۶۰

۵. زمخشری، *التکشاف*، ج ۲، ص ۶۷۵

۶. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۱۴۱

۷. همان، ج ۱۱، ص ۱۴۹؛ ج ۱۳، ص ۱۱۰؛ ج ۱۵، ص ۲۱۶ و ج ۱۴، ص ۳۵۳.

اصالت دادن به تجربه و علم

برخی مفسران با رویکرد به عقلانیت تجربه‌گرا و اصالت دادن به ماده و حس، به رهاورد علوم تجربی تکیه کرده و از فلاسفه تجربه‌گرای پوزیتیویست که منکر ادراک غیر تجربی و غیر حسی هستند، پیروی کرده‌اند و آن را دارای چنان اعتباری می‌دانند که متن را با رهیافت‌های حس‌گرایی تفسیر کرده‌اند. این طریق برای تفسیر و کشف معنای آیات قرآن، روشی غلط است، و باعث حمل کلام بر خلاف ظاهر می‌شود، و بدین جهت تفسیر به رأی به‌شمار می‌آید. این دیدگاه برای قائلان آن آثار و پیامدهایی از قبیل تأویل مفاهیم غیرمادی در قرآن، انکار معجزه با حمل کلام بر امور مادی یا تمثیل و علم‌گرایی افراطی را به‌همراه داشته است. مؤلف *المیزان* بر آن است که نگرش این افراد در واقع، دیدگاه تکامل یافته متکلمان قدیم است که حقایق دینی را به امور مادی تفسیر می‌کردند. با پیشرفت علوم تجربی، حس‌گرایان، منکر وجود امور غیر حسی شدند و حقایق یاد شده را از مقصود اصلی‌شان بیرون برده و بر حقایق مادی و محسوس تطبیق نمودند.

بر اساس رویکرد یادشده، معارف دینی نمی‌تواند مخالف علم باشد؛ چون علم و حس اصالت دارند. ولی در دین و معارف آن هرچه که از دایره ماده بیرون است؛ مانند: عرش و کرسی و لوح و قلم و امثال آن و حس آن را لمس نمی‌کند، باید به‌گونه‌ای مطابق علم تأویل شود و امور باید با قوانین ماده توجیه شوند و آنچه از قبیل وحی، فرشته، شیطان، نبوت، رسالت، امامت و امثال آنکه تشریع بر آن تکیه کرده، اموری هستند که به نسبت کارکرد، نام یکی را وحی و نام دیگری را ملک و غیره می‌گذاریم و اموری مانند روح پدیده‌ای مادی و دارای نوعی از خواص ماده است و مسئله تشریع هم اساسش برخواسته از نوعی نبوغ خاص اجتماعی است و می‌تواند قوانین خود را بر پایه افکار صالح بنا کند تا اجتماعی صالح و سالم بسازد.^۱

این مفسر بر آن است که روش صحیح این است که تفسیر این الفاظ را به عرف و لغت بسپاریم و در تشخیص مصداق باید از خود قرآن استمداد بجوییم که بخشی از آن برخی دیگر را تفسیر می‌کند؛ زیرا علوم تجربی شایستگی ورود و اثبات یا نفی موضوعات ماورای طبیعت را ندارد؛^۲ برای نمونه، برخی مفسران در تفسیر آیه «وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»^۳ در صدد تأویل آن برآمده و آیه را این‌گونه توجیه کرده‌اند که بنی‌اسرائیل در دامنه کوه قرار داشتند و در

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۱۲.۲. طباطبایی، همان، ص ۷۸؛ همو، *بررسی‌های اسلامی*، ج ۱، ص ۲۴۴.

۳. بقره / ۶۳.

آن حال کوه تکان سختی می‌خورد به گونه‌ای که بر سر آنها سایه می‌افکند و آنان گمان می‌کند کوه بر سرشان فرو می‌ریزد؛ قرآن کریم از این جریان، این گونه تعبیر می‌کند: کوه را بالای سر شما نگه داشتیم.^۱ علامه در نقد این دیدگاه می‌نویسد:

این تفسیر مبتنی بر انکار معجزه می‌باشد و اگر همانند این تأویل‌ها و برگردان آیه از معنای ظاهر آن روا باشد، برای کلام ظهور و بلاغت و فصاحتی باقی نخواهد ماند تا بتوان به آن اعتنا و استناد کرد.^۲

برخی دیگر نیز با حمل کلام بر تمثیل خیال‌پردازانه در صدد انکار معجزه برآمده‌اند؛ تمثیل تخیلی و یا نمادین و سیمبلیک بودن، در برابر واقعیت است. مسئله‌ای که دغدغه مفسران زیادی بوده و گزاره‌هایی از قرآن مانند برخی از قصه‌های قرآن را به تمثیل حمل کرده‌اند، و بر آنند که قصه‌هایی در قرآن حقیقت ندارند. در دیدگاه نویسنده *المیزان* حمل داستان بر تمثیل در مقابل حمل بر ظاهر می‌باشد.^۳ از این رو، نمی‌توان هر گزاره قرآنی را بر تمثیل حمل کرد؛ بلکه این امر نیازمند قرائن و شواهد عقلی و نقلی و مانند آنهاست^۴ و تنها زمانی کلام بر تمثیل حمل می‌شود که با وجود مانعی، نتوان آن را بر ظاهرش حمل کرد^۵ بنابراین حمل آیات قرآن به تمثیل، بدون وجود قرائن و شواهد، حمل کلام برخلاف ظاهر است؛ چنان که در قصه آدم برخی مفسران، تمام قصه اعم از اشخاص، اجزا و روابط اتفاقات را تمثیلی می‌دانند و بر این باورند مراد از آدم، نوع انسان و مقصود از خبر دادن خدا به فرشتگان، درباره جای دادن خلیفه در زمین، آماده ساختن زمین برای زیستن نوعی از آفریدگان که در آن تصرف کند و منظور از پرسش فرشتگان درباره جعل خلیفه که در زمین فساد می‌کند، تصویری است از اینکه در انسان استعداد تبه‌کاری است و مراد از جنت، راحتی و سعادت و مراد از درخت نهی شده، شر و مخالفت است.^۶

نگارندگان *تفسیر نمونه* این دیدگاه را متأثر از افکار غربی دانسته و می‌نویسند: شکی نیست که ظاهر آیات، حکایت از واقعیت می‌کند که برای پدر و مادر نخستین ما واقع شده، و در این داستان، نکته‌ای وجود ندارد که ما ظاهر آیات را نپذیریم و بر معنای حقیقی خود حمل نکنیم.^۷

۱. رشید رضا، *المنار*، ج ۱، ص ۲۸۲ و ۲۸۴.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱، ص ۲۰۰.

۳. همان، ص ۲۳۶.

۴. جوادی آملی، *تسبیح*، ج ۳، ص ۲۹ و ۲۲۶.

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۸، ص ۳۲۹.

۶. سعادت‌نیا، *هستی و چیستی ابلیس*، ص ۱۹۶؛ رشید رضا، *المنار*، ج ۱، ص ۲۸۴ - ۲۸۱.

۷. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۶، ص ۱۲۸.

علم‌گرایی افراطی یکی دیگر از آثار اصالت دادن به ماده و علوم تجربی در تفسیر، علم‌زدگی است. علم به معنای دانش تجربی از رهاوردهای بزرگ بشر است و زندگی انسان‌ها را دچار تحول کرده است؛ اما نتیجه نادرستی هم از آن گرفته می‌شود و به آن عمومیت داده شده و در عرصه‌های گوناگون آن را داور نهایی قلمداد کرده‌اند. درحالی‌که چنین رهاوردی تنها در حوزه خود نتیجه قابل قبول دارد. از جمله عرصه‌هایی که علم را داور نهایی قرار داده‌اند، حوزه مباحث خارج از دسترس علم است. و با این نگاه آیاتی را به خلاف ظاهرشان تأویل کرده‌اند. اینکه یافته‌های بشری قطعی و مسلم فرض شوند و آیات قرآن بر اساس آنها به صورت جزئی توجیه و تفسیر گردند، نتیجه‌اش تحریف باورهای دینی و تحمیل فرضیه‌های علمی غیر قطعی بر آیات قرآن و حمل آیات بر معنای خلاف ظاهر است. برای نمونه برخی مفسران در ضمن تفسیر آیه «وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا»^۱ در راستای حمل مطالب علم جدید به قرآن، جریان خورشید را بر حرکت وضعی خورشید به دور خود حمل کرده‌اند، و این در دیدگاه نویسنده ناروا است؛ چرا که خلاف ظاهر فعل «تجری» است.^۲ نیز برخی مفسران در اثر علم‌گرایی، مراد از شیطان را در آیه «يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ»^۳ به نوعی میکروب، تأویل کرده و می‌نویسد: بارها گفته‌ایم که می‌توان اذعان کرد که ذرات ریزی که امروزه دانشمندان آنها را با میکروسکوپ‌شناسایی و از آنها به میکروب و عامل بسیاری از بیماری‌ها یاد می‌کنند، نوعی از جنیان هستند.^۴

در دیدگاه علامه طباطبایی کمترین دلالت آیه مزبور این است که برخی از دیوانگی‌ها در اثر مسّ جنّ، اتفاق می‌افتد و نسبت دادن جنون به شیطان، انکار علل و اسباب طبیعی در بروز این بیماری نیست؛ به عبارت دیگر، شیطان با اسباب طبیعی مانند اختلال در اعصاب، ممکن است فردی را دچار جنون کند. وی منشأ این گونه اشکال‌ها را مادی‌نگری می‌داند که به ذهن برخی دانشمندان راه یافته است.^۵

۳. عقل‌گرایی محض

عقل بهترین ابزار برای انسان جهت درک و فهم است؛ اما ممکن است به افراط گراییده و از آن نابه‌جا استفاده شود؛ از این رو یکی از عوامل حمل کلام خدا بر خلاف ظاهر آن، در گزاره‌هایی مانند صفات خدا است که با چالش‌های عقلی مواجه است. علامه طباطبایی در تفسیر آیات ۱ تا ۸ سوره طه می‌نویسد که

۱. یس / ۳۸.

۲. تاج‌آبادی، *المنار در آینه المیزان*، ص ۲۷؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۸۹.

۳. بقره / ۲۷۵.

۴. رشید رضا، *تفسیر المنار*، ج ۳، ص ۹۶.

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۴۱۲.

مؤوله کسانی هستند که در تفسیر آیات متشابه اسما و صفات، میان اثبات و نفی جمع کرده‌اند و خدا را از لوازم حاجت و امکان منزّه دانسته و آیات متشابهی که ظهور در احتیاج و امکان دارد را تأویل و بر خلاف ظاهرش حمل کرده‌اند، تا با اصول مسلم دین و مذهب سازگار باشد. او در ادامه می‌نویسد: این در حالی است که حمل آیه بر خلاف ظاهر آن، مجوزی ندارد و دلیلی وجود ندارد که دلالت کند بر اینکه قرآن به صورت لغز و معما نازل شده است.^۱ در دیدگاه علامه طباطبایی عقل‌گرایی محض در تبیین اسما و صفات خدا در مباحث تفسیری ناظر به طریق کشف معنای اسما و صفات خدا است؛ به همین رو از گونه‌های تفسیر به رأی به‌شمار می‌آید؛ چنان‌که وی در ضمن توضیح تفسیر به رأی می‌نویسد: اگر در کلماتی که خدای متعال در قرآن کریم در معرفی اسما و صفات و افعال خود، فرشتگان، کتب، رسولان، قیامت و متعلقات قیامت آورده، دقت شود و نیز در حکمت احکام و ملاکات آنها تأمل کنیم، می‌بینیم آنچه در تفسیر آن کلمات با به‌کار بردن قراین عقلی اظهار می‌داریم، همه از قبیل تفسیر به رأی و پیروی غیر علم و تحریف کلام از مواضعش می‌باشد. غالب مذاهب اسلامی گرفتار تأویل در آیات قرآنی شده‌اند و هر آیه‌ای را که موافق با نظرشان نباشد، تأویل کرده‌اند و در پاسخ به سؤال افرادی که می‌گویند آیاتی که تأویل کردید ظهور در غیر این معنا دارد، می‌گویند: قراین عقلی قرینه‌ای است که باید به حکم آن از ظاهر یک کلام صرف نظر کرد و آن را به خلاف ظاهرش حمل نمود.^۲

۴. تعصبات مذهبی و حفظ آرای مذاهب

تعصبات مذهبی و حفظ آراء کلامی، فقهی و اصولی مذاهب، از روش‌های غلط در تفسیر قرآن است که منجر به تفسیر به رأی و حمل کلام برخلاف ظاهر از جانب مفسران می‌شود. بی‌تردید یکی از آسیب‌های جدی معرفت و از جمله معرفت دینی، تعصبات فرقه‌ای و اُصالت دادن به فرقه، به‌جای حقیقت است. علامه طباطبایی در ضمن بحث از تفسیر به رأی، می‌نویسد: تأویل‌های صورت گرفته از سوی صاحبان مذاهب مختلف، بر آن است که جبری‌مسلمانان، آیاتی را که ظهور در اختیار انسان دارد، تأویل کرده و در مقابل آنان، مَفُوضه آیاتی را که ظهور در قدر و محدود بودن اختیار آدمیان دارد، تأویل نمودند و دیگر مذاهب اسلامی، گرفتار تأویل در آیات قرآنی شدند و هر آیه‌ای را که موافق با نظرشان نبود، تأویل کردند و هر کدام در این راستا به قراین عقلی تمسک جست‌ه‌اند.^۳

۱. همان، ج ۱۴، ص ۱۴۴ - ۱۴۳.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۳، ص ۱۲۵ - ۱۲۴.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۳، ص ۸۳.

این مفسر بر آن است که اختلاف مذهب متکلمان باعث شده در تفسیر آنچه موافق مذهبشان است، أخذ کنند و مخالف آن را بر اساس مذهب خود تأویل نمایند، هر چند منشأ انتخاب مذهب و اتخاذ روش‌های آراء خاص اختلاف نظر علمی یا چیز دیگری از قبیل تقلید و تعصبات قومی است.^۱

حفظ آراء فقهی مذاهب از سوی فقیهان به هر قیمت، هم از این‌گونه است که در واقع بخشی از تعصبات مذهبی یا عادت به ذهنیتی خاص یا داشتن یا یافتن مبنایی است که لاجرم باید آن مبنا رعایت شود و متن، در آن چارچوب دیده شود و چنین چیزی، باعث می‌شود که از معنای ظاهری آیه عدول گردد. حمل دیدگاه پیشین بر آیات قرآن، به بهانه روایات فقهی هم از همین رویه تبعیت می‌کند و از جمله دلایلی است که منجر به تطبیق و روی آوردن به حمل خلاف ظاهر شده است.

در همین راستا باید تأکید کرد که در میان مسلمانان کسانی هستند که به صحابه ایمان تام دارند و به آنان بسیار خوش‌بین هستند و به عدالت تمام صحابه و اعتماد به حدیث آنان قائلند و همین دستاورد مبنای اصولی اهل سنت در بحث حجیت قول صحابه در تفسیر است. خوش‌بینی به صحابه در میان اهل سنت به حدی است که سیوطی یکی از خصایص نبوت پیامبر خدا را عدالت تمام اصحاب او می‌شناسد.^۲

علامه طباطبایی در تفسیر *المیزان* حسن ظن به صحابه و حدیث آنان را که امروزه در قالب حدیث و روایت در اختیار ماست، یکی از اسباب حمل برخی آیات قرآن بر خلاف ظاهر می‌داند. ایشان در ضمن تفسیر آیه: «وَإِنْ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيَبْغِضَنَّ فَإِنْ أَصَابَكُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْنَا إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا»^۳ می‌نویسد که برخی از مفسران اهل سنت^۴ در این آیه قائل‌اند که مراد از «وَإِنْ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيَبْغِضَنَّ» (قطعاً از میان شما افرادی هستند که در حرکت برای جهاد، کندی می‌کنند)، منافقان هستند. آن‌گاه به جهت خوش‌بینی به صحابه و تبرئه آنان، این‌گونه توجیه کرده‌اند: آیه بیانگر این نیست که برخی صحابه منافق بودند، بلکه آیه، به یکی از سه معنا است: بعضی از منافقان خود را در شمار شما می‌دانند یا بعضی از آنها که با شما، مؤمنان خویشاوندی دارند، ولی منافق‌اند یا بعضی از آنها که در ظاهر و به حکم شریعت جزء شما مؤمنان است؛ یعنی مثل شما خونشان محفوظ است و از خویشاوند مسلمان‌شان ارث می‌برند، و سایر احکام اسلام در حقشان جاری است، چون به اقرار به شهادتین تظاهر می‌کنند.

نیز برای نمونه آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا

۱. همان، ج ۱، ص ۴.

۲. نجارزادگان، *بررسی تطبیقی مبانی تفسیری قرآن در دیدگاه فریقین*، ص ۲۴۲.

۳. نساء / ۷۲.

۴. ماتریدی، *تأویلات اهل السنة*، ج ۳، ص ۲۵۲.

بِرُّوْءِكُمْ وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ»^۱ ظهور در مسح پاها در وضو دارد - چنان که برخی از علمای اهل سنت نیز به آن تصریح کرده‌اند - همان گونه که فخر رازی بر اساس هر دو قرائت جرّی و نصبی «أَرْجُلُكُمْ» وجوب مسح پاها در وضو را ثابت می‌کند و احتمال اینکه «أَرْجُلُكُمْ» در صورت مجرور بودن عطف به «وَجُوهُكُمْ» و جرّ آن به جهت مجاورت باشد، در نتیجه آیه ظهور در شستن پاها داشته باشد، باطل می‌داند و روی آوردن به شستن پاها را روایات معرفی می‌کند.^۲ قرطبی از انس بن مالک روایت می‌کند: قرآن با مسح نازل شده ولی سنت به شستن پاها است.^۳

این گونه تفسیرها در حقیقت حمل کلام به خلاف ظاهر و تصرف بی‌جا در ظاهر قرآن است و ناشی از اعتمادی است که مفسرانی به صحابه و روایت آنها دارند و تصور می‌کنند گفته‌ها و نقل‌هایشان دقیق و قابل استناد بوده و باید مبنا قرار گیرد. در حالی که بحث تحلیلی درباره رفتارهایی که این افراد در زندگی خود چه در حال حیات رسول خدا و چه بعد از آن داشتند، این حسن ظن را ضعیف می‌سازد و خطاب‌های تند قرآن کریم به آنان این فرض را سست می‌نماید.^۴

۵. مثبت‌نگری به اسرائیلیات

اسرائیلیات، افسانه‌های کهنی است که از یهود، مسیحیت یا غیر آنها وارد تفسیر، حدیث و تاریخ شده و از منابع تفسیر اسلامی تلقی شده است.^۵ معارف و رخدادی که آسیب سهمگینی به اعتبار تفسیر زده، و نیز برای برخی از آیات بدفهمی به وجود آورده است. یکی از عللی که بیشترین تأثیر را در حمل آیات قرآن کریم برخلاف ظاهر دارد، روی آوردن به احادیث جعلی یا اسرائیلیات از جانب برخی مفسران است. موارد شایان توجهی در تفسیرها وجود دارد که اسرائیلیاتی نقل و آنها اصل قرار گرفته‌اند، یا با ذهنیتی که آنها به وجود آورده‌اند، آیاتی تفسیر شده و گاهی که نقل‌ها مطابق ظواهر آیات نبوده، از ظاهر آیات چشم‌پوشی و لاجرم حمل به خلاف ظاهر شده‌اند؛ مانند آنچه در مورد آیات ناظر به سان دیدن سلیمان از اسبان تیزرو^۶ گزارش شده و اینکه او با سان دیدن از اسبان، نمازش را از یاد برد، آفتاب غروب کرد و در پی آن، ناراحت شد و اسبان را پی کرد.^۷

۱. مائده / ۶

۲. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۱۱، ص ۳۰۵.

۳. قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۶ ص ۹۲.

۴. طباطبایی، المیزان، ج ۴، ص ۴۴۵.

۵. معرفت، تفسیر و مفسران، ج ۲، ص ۷۰.

۶ ص ۳۳ - ۳۰.

۷. صادقی تهرانی، الفرقان، ج ۲۴، ص ۲۰۴.

در دیدگاه علامه طباطبایی مراجعه به هر منبعی غیر از قرآن مجید و سنت قطعی در تفسیر قرآن، ممنوع و تفسیر به رأی است.^۱ بنابراین رجوع به اسرائیلیات در تفسیر از جانب برخی مفسران، تفسیر به رأی می‌باشد.

۶. نادیده گرفتن روح معنا در وضع الفاظ

مفسران در برخورد با الفاظی از قبیل صفات خبری خدا مانند: ید، بصر، سمع و ساق و صفات مربوط به افعال خدا، مانند عرش، کرسی، لوح و قلم با توجه به اختلاف مبنای‌شان در وضع الفاظ به سه گروه جمودگرایان بر ظاهر و تاویل‌گرایان و قائلان به حقیقی بودن واژه‌های مزبور با رویکرد وضع الفاظ بر روح معنا، تقسیم می‌شوند؛ چنان‌که مؤلف *المیزان* می‌نویسد: «حشویه و مجسمه در تفسیر به‌زعم خودشان بر ظاهر آیات قرآن جمود دارند که در حقیقت نه به‌ظاهر الفاظ بلکه به انس و عادت تکیه دارند و این الفاظ را بر مصادیق مادی حمل کرده‌اند»^۲ و ضرورت ایمان به مدلول ظاهری و لفظی این الفاظ را تأکید می‌کنند. در مقابل، رویکرد تاویل‌گرایی کلامی معتزله این الفاظ را به‌معنای مجازی و خلاف ظاهر حمل می‌کند.

کارکرد هر دو گروه مشبیه و معتزله تفسیر به رأی و حمل کلام برخلاف ظاهر است؛ چون مشبیه بدون تدبر و لحاظ قرائن متصل و منفصل معنای بدوی و ظاهری آیات مشتمل بر این الفاظ را ملاک قرار داده‌اند و معتزله با تمسک به عقل، این واژه‌ها را به خلاف ظاهر و مجاز حمل کرده‌اند که نگارنده *المیزان* از این رویکرد به تفسیر به رأی یاد می‌کند.^۳ علامه طباطبایی نقطه مقابل این دو رویکرد با قائل شدن به وضع الفاظ بر روح معنا، معنای حقیقی این واژه‌ها را مراد خداوند می‌داند.^۴

براساس این مبنا، الفاظ برای اصل و گوهر معنا؛ یعنی همان غایت و غرض و فایده‌ی شیء وضع شده‌اند. گوهر معنا، در واقع مرتبه‌ی اعلای معنای حقیقی است که از آن به روح معنا هم یاد می‌شود. طبق این مبنا مراد از نامگذاری، غایت شیء است، نه صورت و شکل آن.^۵ و ملاک در باقی ماندن معنای حقیقی و عدم آن، باقی ماندن اثر مطلوب آن، ویژگی رایج و مربوط به آن شیء است و با بقای اثر مطلوب و ویژگی مربوط به آن شیء، استعمال لفظ در آن معنا، استعمال حقیقی است، نه مجازی.^۶

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۴، ص ۱۴۴.

۲. همان، ج ۱، ص ۸.

۳. همان، *المیزان*، ج ۳، ص ۸۲.

۴. اسعدی و طیب حسینی، *پژوهشی در محکم و متشابه*، ص ۱۳۸.

۵. قائمی‌نیا، *بیولوژی نص*، ص ۴۹.

۶. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۳۳۶.

دستآورد این نظریه زبان‌شناختی این است که صاحبان آن را از مجازگرایی بی‌ضابطه در بسیاری از مفاهیم قرآنی باز می‌دارد؛ به‌عنوان نمونه مسئله عرش و استوای خدا بر آن از زمره آیات متشابه است. علامه طباطبایی آن را نخست بیان کنایی دانسته، اما در ادامه از قاعده وضع الفاظ برای ارواح معانی بهره می‌گیرد و کاربرد این روش را به‌خوبی نشان می‌دهد. وی می‌نویسد بر این اساس عرش، مقامی است که زمام همه امور و احکام صادره، از آن سرچشمه می‌گیرد و به آنجا پایان می‌پذیرد و تختی قبه‌دار و مرتفع است که دارای پایه‌هایی از چوب یا فلز است و ملک بر آن می‌نشیند، ولی محکومات آیات قرآن، مانند: «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ»^۱ و «سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ»^۲ نشان انتفای جسم و خواص آن از خدای متعال است، پس مادیت و داشتن هیئت خاص از عرشی که خدای سبحان برای خویش در آیه «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى»^۳ و آیه «وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ»^۴ وصف کرده، منتفی می‌شود و اصل معنا باقی می‌ماند و آن اینکه عرش، مقامی است که احکام جاری نظام هستی از آنجا صادر می‌شود، و آن مرتبه‌ای از علم الهی و خارج از ذات مقدس او است.^۵

۷. تأویل‌های نحوی بدون دلیل و قرینه

تأویل به‌معنای رایج آن؛ یعنی معنای مخالف ظاهر لفظ^۶ و تأویل نحوی، به حمل کلام بر خلاف ظاهر آن به منظور تصحیح معنا یا حفظ قاعده نحوی است.^۷ تأویل نحوی دارای اسلوب‌های حذف،^۸ تقدیم و تأخیر،^۹ حمل بر معنا،^{۱۰} تضمین،^{۱۱} نیابت،^{۱۲} زیادت^{۱۳} و مجاز^{۱۴} است با توجه به تعریف دانشمندان نحو از تأویل نحوی همه اسلوب‌های تأویل نحوی، حمل کلام بر خلاف ظاهر می‌باشد.

۱. شوری / ۱۱.

۲. مؤمنون / ۹۱.

۳. طه / ۵.

۴. مؤمنون / ۸۶.

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۴، ص ۱۲۱.

۶. همان، ج ۳، ص ۲۷.

۷. احمد الحموز، *التأویل النحوی فی القرآن الکریم*، ج ۱، ص ۱۷.

۸. همان، ص ۱۸.

۹. همان، ص ۴۳.

۱۰. همان، ص ۸.

۱۱. همان.

۱۲. همان، ج ۲، ص ۱۴۳۷.

۱۳. همان، ج ۱، ص ۲.

۱۴. اسماعیل ابوالعزم، *الدلالة اللغوية والتأویلات القرآنية*، ص ۱۴۴.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که نویسنده **المیزان** تأویل نحوی را با رویکرد اصولی و حجیت ظواهر الفاظ در قالبی جدید ریخته و در آن قائل به تفصیل شده و دارای دو قسم می‌داند؛ قسم نخست، اسلوب‌های تأویل نحوی شایع از قبیل مجاز و تضمین و نیابت و زیادت با دلیل و قرینه است. وی این‌گونه تأویل را عین ظاهر خوانده و بر این باور است که کلام در آن ظهور دارد؛ چرا که در علم اصول، معنایی که بعد از لحاظ قراین متصل و منفصل به دست می‌آید، ظاهر است.^۱ قسم دیگر، تأویلی است که در آن کلام بر خلاف ظاهر حمل می‌شود و آن در جایی است که مفسر برای آن دلیل و قرینه‌ای نداشته باشد. این قسم از تأویل نحوی رهاورد عدم تدبر می‌باشد که روشی غلط برای تفسیر آیات قرآنی و از مصادیق تفسیر به رأی و حمل کلام برخلاف ظاهر می‌باشد. مؤلف **المیزان** این قسم از تأویل را خلاف ظاهر دانسته و منکر آن است؛ برای نمونه به دو مورد اشاره می‌شود:

(الف) علامه در آی [«إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ»]^۲ از زمخشری که رکوع را بدون قرینه مجاز و به معنای خضوع و فروتنی به خداوند دانسته،^۳ می‌نویسد: «لا موجب لارتکاب خلاف الظاهر بحمل الركوع علی معناه المجازی»؛^۴ برای خلاف ظاهر معنا کردن رکوع با حمل آن برمعنای مجازی دلیلی وجود ندارد.

(ب) نگارنده **المیزان** در تفسیر آیات ۶۹ تا ۷۶ سوره هود، درباره روایتی که در ضمن آیات «فَصَحَّكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ» قائل به تقدیم و تأخیر شده، می‌نویسد: تقدیم و تأخیر ارائه شده در روایت بدون دلیل و خلاف ظاهر است.^۵

نتیجه

این پژوهش در پی پاسخ دادن به این پرسش است که از دیدگاه علامه طباطبائی چه عواملی باعث عدول مفسران از ظاهر الفاظ قرآن - که اساس فهم آن است - می‌شود. کاوش در مهم‌ترین اثر تفسیری این مفسر، نشان می‌دهد که وی متعهد به ظاهر الفاظ است و اساسی‌ترین کاستی تفاسیر گذشته و برخی معاصران را، تطبیق و حمل کلام برخلاف ظاهر می‌داند.

۱. طباطبائی، **المیزان**، ج ۶ ص ۳۸۶.

۲. مائده / ۵۵.

۳. زمخشری، **الکشاف عن حقائق التنزیل**، ج ۱، ص ۶۴۹.

۴. طباطبائی، **المیزان**، ج ۶ ص ۸.

۵. همان، ج ۱۰، ص ۳۴۳.

از دیدگاه وی نادیده گرفتن وحدت شبکه‌ای قرآن، همسان‌پنداری کلام خدا با کلام بشر، اصالت دادن به تجربه و علم، عقل‌گرایی محض در تبیین اسما و صفات خدا، تعصبات مذهبی و حفظ آراء مذاهب، مثبت‌نگری به اسرائیلیات، نادیده گرفتن روح معنا در وضع الفاظ و تأویل‌های نحوی بدون دلیل و قرینه، عوامل حمل قرآن بر خلاف ظاهر است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه (۱۴۱۵ق). گردآوری شریف رضی. تصحیح صبحی صالح. قم: دارالهجرة.
- ابن ابی‌زمین، محمد بن عبدالله (۱۴۲۴ق). تفسیر ابن‌ابی‌زمین. بیروت: دار الکتب العلمية.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم. تحقیق محمدحسین شمس‌الدین، بیروت: دار الکتب العلمية.
- ابوحیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق). البحر المحیط فی التفسیر. بیروت: دار الفکر.
- احمد الحموز، عبدالفتاح (۱۴۰۴ق). التأویل النحوی فی القرآن الکریم. ریاض: مکتبه الرشد.
- اسعدی، محمد و سید محمود طیب حسینی (۱۳۹۲ش). پژوهشی در محکم و متشابه. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- اسماعیل ابوالعزم، اسماعیل ابوالیزید (بی‌تا)، الدلالة اللغوية والتأويلات القرآنية فی ضوء علم اللغة الحديث. قاهره: كلية الدراسات الاسلامية و العربية.
- اصفهانی، ابومسلم و دیگران، موسوعة تفاسیر المعتزلة. بیروت: مؤسسة تفاسیر المعتزلة.
- آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. تحقیق علی عبدالباری عطیه. بیروت: دار الکتب العلمية.
- بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۲۰ق). معالم التنزیل. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق). انوار التنزیل و اسرار التأویل. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- تاج‌آبادی، مسعود (۱۳۹۲ش). المنار در آیین المیزان (تحلیل و بررسی نقدهای علامه طباطبایی بر تفسیر المنار). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حائری طهرانی، علی (۱۳۳۸ش). مقتضیات الدور. تهران: دار الکتب الاسلامية.
- خطیب شریینی، محمد بن احمد (۱۴۲۵ق). السراج المنیر. بیروت: دار الکتب العلمية.

- خفاجی، احمد بن محمد (۱۴۱۷ق). *حاشیه الشهاب المسماه عنایة القاضی و کفایة الراضی علی تفسیر البیضاوی*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- دیاری، محمد تقی (۱۳۸۳ش). *پژوهشی در اسرائیلیات در تفاسیر قرآن*. تهران: سهروردی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *التفسیر الکبیر / مفاتیح الغیب*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دار القلم.
- رشید رضا، محمد (۱۹۹۰م). *المنار*. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- رضایی اصفهانی، محمد علی (۱۳۹۰ش). *منطق تفسیر قرآن*. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*. بیروت: دارالكتاب العربی.
- ساجدی، ابوالفضل (۱۳۹۲ش). *زبان قرآن با نگاهی به چالش‌های کلامی تفسیر*. تهران: سمت.
- سعادت‌نیا، رضا (۱۳۹۳ش). *هستی و چیستی ابلیس با نگاهی به آراء حکمی و عرفانی*. تهران: دانشکده علوم و فنون قرآن کریم.
- سعیدی‌روشن، محمدباقر (۱۳۸۹ش). *تحلیل زبان قرآن و روش‌شناسی فهم آن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۶ق). *تفسیر بحر العلوم*. بیروت: دار الفکر.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴ق). *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- شبر، عبدالله (۱۴۰۷ق). *الجواهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین*. کویت: شركة مكتبة الالفین.
- شعراوی، محمد متولی (۱۹۹۱م). *تفسیر شعراوی*. بیروت: اخبار الیوم، ادارة الكتب و المكتبات.
- شنقیطی، محمد امین (۱۴۲۷ق). *اضواء البیان فی ایضاح القرآن بالقرآن*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- شوکانی، محمد (۱۴۱۴ق). *فتح القدیر*. دمشق، دار ابن کثیر.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۳۴ق). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة*. بیروت: الامیرة.
- صدیق حسن خان، محمد صدیق (۱۴۲۰ق). *فتح البیان فی مقاصد القرآن*. حاشیه ابراهیم شمس‌الدین. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- طاهری، سید صدرالدین (۱۳۹۰ش). *روش‌های درست و نادرست تفسیر قرآن کریم از نظر علامه طباطبائی*. سراج منیر. ۳ (۳). ۴۴ - ۲۵.

- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۸ ش). *بررسی‌های اسلامی*. قم: بوستان کتاب.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- علم‌الهدی، علی بن الحسین (۱۴۳۱ق). *نفائس التاویل*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- فرضی، محمدباقر (۱۳۹۸ ش). *نقد و بررسی ظاهرگرایی در فهم قرآن*. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- قاضی عبدالجبار (۱۴۲۴ق). *متشابه القرآن*. قاهره: مكتبة دار التراث.
- قائمی‌نیا، علیرضا (۱۳۹۳ ش). *بیولوژی نص*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ ش). *الجامع لاحکام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- ماتریدی، محمد بن محمد (۱۴۲۶ق). *تأویلات أهل السنة*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۹۵ ش). *تفسیر و مفسران*. قم: التمهید.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱ ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- میدانی، عبدالرحمان حسن جنبکه (بی‌تا). *معارض الفکر و دقائق التدبر*. دمشق: دار القلم.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی